

ВІДГУК

офіційного опонента д.і.н., професора О.Є. Лисенка на дисертацію А.Ю. Сухих «Протистояння між радянськими партизанами й Українським повстансько-підпільним рухом на Волині у роки німецької окупації (1941–1944 рр.)», поданої на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України (03 – гуманітарні науки).

Період Другої світової війни загалом та німецької окупації України, зокрема, позначений непримиренним протистоянням між радянськими силовими структурами та інституціями, що репрезентували український національно-визвольний рух. У ширшому сенсі йшлося про змагання двох проектів для України – сталінсько-більшовицького, зорієнтованого на поглинання України союзним організмом і розчиненні та зросійщенні українства, та національно-державницького, в руслі якого передбачалося становлення та розвиток повноцінної української політичної нації та відродження суверенної державності. Оскільки при цьому йшлося не скільки про ідейно-політичні аспекти, а й аксіологічні, цивілізаційні, світоглядні, це зіткнення одразу набуло безкомпромісного характеру і крайніх форм насильства.

Не маючи державного опертя, українські політичні сили самостійницького спектру творили власні збройні формування, що зброєю відстоювали право на власну державу. Однак їхній потенціал був неспівставний з військово-економічною потугою та людськими ресурсами радянського режиму. Незважаючи на це, український національно-визвольний рух, спираючись на широку соціальну базу та державницьку традицію, упродовж багатьох років демонстрував свою силу і залишався чинником суспільно-політичного життя під час радянізації західноукраїнських земель. Жодним чином не перебільшуючи можливості українських повстанців, слід визнати без пафосу що їхня стійкість і самовідданість у цьому нерівному герці з

більшовицьким військово-промисловим молохом засвідчили живу наступність державницької ідеї, яку були неспроможними викоринити дві тоталітарні системи – нацистська й комуністична.

Окупація України німецькою армією та її союзниками в «поході на Схід» сформувала нову реальність. Її конфігурацію, з одного боку, визначав жорсткий нацистський режим, що вбачав в українських патріотах загрозу своєму пануванню, а з іншого, – наявність радянського руху Опору, що позиціонувався як «політичний представник» більшовицької влади на захопленій німцями території. Попри весь символізм останнього визначення, саме «червоні народні месники» стали інструментом протидії Кремля впливу військово-політичних сил самостійницького спектру.

Відсутність системних напрацювань, позбавлених ідеологічних нашарувань та оцінок, забезпечує актуальність рецензованого дисертаційного проекту з цієї теми. Існує й цілком усвідомлена суспільна потреба в таких дослідженнях, позаяк агресія Російської Федерації проти України до певної міри є проекцією цього давнього антагонізму між російським шовіністичним імперіалізмом і прагненням українського народу до самовизначення. У цьому ж сегменті слід розглядати практичне значення дисертації, адже досвід підпільно-партизанської боротьби може видатися корисним для боротьби проти військових підрозділів держави-агресора і сепаратистів на сході сучасної України.

Аргументуючи наукову актуальність власної кваліфікаційної роботи, А.Ю. Сухих перелічує проблеми, які потребують спеціального студіювання, що сприятиме глибшому розумінню специфіки і складності боротьби українських самостійників проти сталінського тоталітаризму.

У «Вступі» кваліфіковано сформульовані обов'язкові атрибути дисертаційної роботи: актуальність, зв'язок з науковими програмами, планами, темами, мета і завдання, об'єкт і предмет, географічні й хронологічні межі дослідження, методологічні підходи до виконання проекту, практичне значення отриманих результатів, спосіб їхньої апробації.

Новизну праці забезпечила не тільки введення до наукового обігу нових емпіричних пластів, а насамперед цільове опрацювання малодосліджених, ключових аспектів протиборства українських підпільно-повстанських формацій з радянськими партизанськими з'єднаннями, сучасна інтерпретація складних явищ суспільно-політичного та воєнного характеру.

Аналіз стану опрацювання вказаної теми дисертант здійснив, виокремивши три групи дослідників: радянської доби, незалежної України та зарубіжжя. Здобувач не вказує критерії такої стратифікації, але через призму історіографічного аналізу стає зрозумілим, що за основу взято теоретико-концептуальні відмінності в підходах до трактування подій Другої світової війни.

Характеристика доробку «соціалістичної» епохи відштовхується від констатації жорсткої ідеологічної матриці, що тяжіла над вченими СРСР і навіть мала інерцію в історіографії першої половини 90-х років на пострадянському просторі. У рамках цього періоду виконавець дисертації вирізняє окремі етапи (умовно їх можна назвати «сталінським», «хрущовським», «брежнєвським»).

На кожному з них версія «Великої Вітчизняної війни» зазнавала певних змін, хоча це й не зачіпало фундаментальних основ великого, глорифікованого міфу війни.

Напевно, автору не завадило б чіткіше позначити відмінності між різними регіонами Західної України з огляду на природні, ментальні, суспільно-політичні особливості, що безпосередньо й опосередковано впливали на розвиток антинацистського руху Опору й українського національно-визвольного руху. У цьому сенсі речення «для робіт, які стосувалися Галичини та Буковини, загалом було характерне вибіркоче використання фактів, які б підтверджували наявність місцевих джерел партизанського руху» (с. 28) варто було б переформатувати в простіший спосіб: мала кількість публікацій з історії радянського підпільно-партизанського руху на Буковині та в Галичині пояснюється тим, що там його практично не існувало.

Розглядаючи історіографічний процес, дослідники часто залишають поза увагою інституційні складові розвитку науки, тим часом такі кроки в СРСР виразно вказували на акценти керівництва держави і його «політичне замовлення» історикам. Тут не зайвим було б згадати нетривале існування виставки-музею «Партизани України у Великій Вітчизняній війні» та Комісії з історії Вітчизняної війни в Україні, сформованої у 1942 р. при АН УРСР. У 1946 р. співробітники цієї інституції підготували перспективну програму досліджень цієї проблематики, причому на початковому етапі її діяльності акцент робився на виявленні та акумуляції джерел різного походження. Про статус Комісії свідчив той факт, що її очолив секретар ЦК КП(б)У К. Литвин. Щоправда, вже 1949 р. вона, як і згадана партизанська виставка, перестала існувати. Донині ніхто не з'ясував, що стало причиною таких непослідовних заходів, але те, що поява Комісії стимулювала археографічні й історіографічні зусилля, сумнівів не викликає.

Дисертант фокусує увагу на тих сюжетах радянського нарративу, який найбільш рельєфно віддзеркалює ідеологізовану лабораторію історієписання в СРСР.

Окреслюючи основні тенденції історіографічного процесу брежнєвської епохи, автор вказує на кристалізацію неосталінського міфу війни, демонізацію українського самостійницького руху та появу перших історіографічних праць.

Натомість у часи «перебудови» оприявнилася методологічна криза у вивченні цієї проблематики, що пояснюється відсутністю нових концептуальних рішень і дослідження нерозкритих вимірів цього явища. Стисло згадуючи публікації про ОУН і УПА, А.Ю. Сухих справедливо закидає їх авторам відверту фальсифікацію і крайню ідеологічну заостреність.

90-ті роки, як слушно зауважує дослідник, стали періодом складних пошуків нових методологічних підходів, нових сюжетів. У цьому місці варто було б виразніше сформулювати теоретичні маркери, завдяки яким історична наука суверенної України долала пута радянської спадщини й інтегрувалася до світового наукового процесу: україноцентризм, відмова від жорстких

ідеологічних схем, переведення у центр історієписання людини, освоєння новітніх прийомів наукового пошуку та відповідного тезаурусу.

Загалом аналіз доробку попередників дав змогу дисертанту визначити доволі ґрунтовно опрацьовані проблеми з одного боку, й ті, що потребують спеціального студіювання, – з іншого.

Для написання тексту виконавець кваліфікаційної праці залучив солідну джерельну базу, репрезентація якої здійснена за 4 групами. З огляду на проблематику дисертації окремими групами могли би стати повстанська і партизанська періодика, що відображала ідеологічні цінності, за які воювали обидві сторони, а також мемуарна література й археографічні видання, сформовані з джерел особового походження.

Основні джерельні комплекси, опрацьовані здобувачем, зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України та Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Галузевому державному архіві Служби безпеки України, обласних архівах, Електронному архіві Центру досліджень визвольного руху. У поєднанні з іншими документами щойно введені до наукового обігу дисертантом джерела забезпечили емпіричне наповнення й аргументацію авторської концепції, його висновки й узагальнення.

Предметну частину тексту відкриває підрозділ, у якому фіксується ставлення мешканців Волині до радянських партизанів та українських повстанців. Аби виразніше окреслити чинники, що впливали на сприйняття місцевим населенням цих двох військово-політичних сил, важливо було б принаймні стисло схарактеризувати суспільно-політичну ситуацію в краї та перебіг воєнних дій на німецько-радянському фронті. Крім того, серед причин негативного ставлення місцевих громадян поряд з кривдами, заподіяними сталінським тоталітарним режимом у 20–30-ті роки, слід було вказати й цілком зрозуміле небажання цивільного люду наражати себе зв'язками з «червоними» партизанами на небезпеку каральних акцій з боку гітлерівців, які не вагалися у виборах засобів «умиротворення», а також українських повстанців.

Розкриваючи джерела наповнення особового складу загонів та з'єднань «червоних месників», А.Ю. Сухих простежує частку українців та місцевих мешканців у них, а також вказує на те, що більшість бранців потрапляли туди внаслідок примусової мобілізації, хоча в 1943–1944 рр. кількість добровольців зростає (це пов'язується з переходом воєнної ініціативи на бік Червоної армії, а також пересторогою перед вірогідними репресіями радянської влади у разі її повернення). Дослідник встановив, що більшою підтримкою «червоні партизани» користувалися серед біднішого населення північної Рівненщини і меншою у південних районах, де умови господарювання були кращими, а сільські люди жили дещо заможніше. Загалом же у тексті обстоюється твердження про те, що населення Волині розкололося у ставленні до українських повстанців і радянських партизанів, хоча більшість все ж підтримувала самостійницькі сили. Автор наголошує, що цей непростий вибір часто мав екзистенційний характер, адже був пов'язаний із реальною загрозою смерті. Серед чинників, які незрідка його визначали, називається розподіл повстанцями землі між селянами, які підтримували національно-визвольний рух, прагнення атрибутувати українську владу, утвердити її присутність, захистити місцевий люд від поборів, економічного визиску і насильства німецької окупаційної адміністрації, високий рівень національної свідомості волинян тощо, а з іншого боку, – пасивність радянських партизанів, що визнавали самі партизанські вожаки.

Лаконічно, але доволі переконливо висвітлюється мотивація дій радянських партизанських командирів, спрямованих на використання цивільної польської людності у боротьбі проти ОУН та УПА. У такий спосіб опосередковано встановлюється причетність «народних месників» до розпалювання польсько-українського конфлікту, епіцентром якого у 1943 р. стала саме Волинь. Основна, принципова лінія розмежування між цілями, які переслідували українські національно-визвольні сили та радянські партизани, пролягала в ідейній площині. Дві ідеологічні системи, репрезентовані ними, перебували в безкомпромісній бінарній опозиції, заснованій на полярних

переконаннях, світоглядних орієнтирах та уявленнях про майбутнє України. Дисертант показує, у який спосіб обидві сторони вдавалися до використання засобів ідеологічного впливу на потенційну соціальну базу свого руху, розкриває їхню специфіку в кожному окремому випадку. Враховуючи те, що Волинь була ареалом спільного проживання поляків та українців, слід було навести меседжі, які радянські пропагандисти адресували польському населенню.

Натомість позитивним є те, що дисертант встановлює результативність ідеологічного впливу сторін на місцеве населення краю.

Збройна складова протистояння у праці розглядається поетапно, в широкому контексті війни на теренах України.

У зв'язку з майже одночасною інтенсифікацією зусиль обох сторін, спрямованих на посилення військової присутності у краї, сприймається як дискусійне твердження про те, що «радянські чинники випередили ОУН(б) в організації та розгортанні партизанського руху на Волині» (с. 96). Насправді, самостійницький табір з самого початку війни організаційно опановував терен, а радянська партизанка почала інфільтруватися в нього лише в 1942 р. (окрім тих загонів, які виникли з червоноармійців-оточенців). До того ж, оунівці спочатку вважали основним завданням створення українських органів влади та міліції, що мали засвідчити перед німцями здатність керувати власним державним життям. З грудня 1941 р. розгортала діяльність «Поліська Січ» під командуванням Т. Боровця-Бульби). Отже, сторони ставили різні цілі і прагнули досягнути їх різними засобами. Але ситуація склалася таким чином, що і для українських самостійників, і для радянського військово-політичного керівництва створення розгалуженої мережі збройних формувань стало єдиною можливістю утвердити свої присутність і вплив у регіоні. Корекція стратегії змусила ОУН до зміни тактики боротьби й активізації дій у напрямі творення власної повстанської армії.

У тексті вміщено цікаві деталі, що ілюструють спроби укладання угод і домовленостей про спільні дії проти німців чи нейтралітет між підрозділами

УПА Т. Боровця-Бульби і ОУН(б) та радянськими партизанами і причини їх розірвання й практичні наслідки (переважно негативні для повстанців).

Розкривається зміст установок, які центральне та республіканське керівництво надсилало командуванню партизанських загонів та з'єднань щодо тактики нейтралізації українського національно-визвольного руху.

Виконавець дисертації розкриває зміст директив, які керівні органи ворогуючих сторін надсилали підлеглим з метою активізації дій: йдеться про інструкції командування УШПР та особисто М. Хрушова, з одного боку, й рішення III Надзвичайного великого збору ОУН(б), – з іншого.

До здобутків дослідника слід віднести прагнення встановити кількість втрат протиборчих сторін, а також динаміку інтенсивності боїв та зіткнень між ними від початку 1942 р. до квітня 1944 р.

Значний сегмент у функціонуванні повстанських підрозділів і радянських партизанських формувань посідали розвідувальні акції. Для останніх спеціальні розвідувальні завдання ставилися командуванням РСЧА, керівництвом НКВС та УШПР і набували особливого значення в міру просування радянських військ територією України. У праці висвітлюються питання організації, кадрового і матеріального забезпечення, форм і методів розвідувальної та контррозвідувальної роботи, її результативності. На підставі численних фактів автор доходить висновку, що ефективність розвідувальних дій повстанців була вищою, ніж у радянських партизанів, які були краще підготовлені й укомплектовані. Натомість контррозвідка у «народних месників» зі зрозумілих причин була поставлена краще (давався взнаки досвід 20-річної боротьби з зовнішніми і внутрішніми «ворогами» більшовицького режиму).

Відповідним чином велась агентурна робота, завдяки якій радянській стороні частіше вдавалося «перегравати» противника в особі СБ ОУН та, врешті-решт, завдати втрат самостійницьким силам. У тексті наголошується на відмінностях, що існували в умовах оперативно-агентурної діяльності українського підпілля та «червоних» партизанів, зокрема, високий ступінь

морально-психологічної стійкості останніх, що ускладнювало їхнє розкладання та вербування, а також краща організація контррозвідки.

Серед проблем, які постійно треба було вирішувати нерегулярним формуванням в умовах німецької окупації, однією з головних вважалося здобуття продуктів харчування. Навіть для українських повстанців, які здебільшого воювали поблизу рідних місць, це було нелегким завданням, адже селяни й без того були обтяжені поборами окупаційних властей і радянських партизанів, які вважали їх «своїми», отже, претендували на монопольне право використання цього ресурсу. Директиви центру націлювали радянських партизанів на те, щоб здобувати харчові продукти у противника. Однак відбиті склади в упівців, а надто – німців, було складно й ризиковано. То ж найдоступнішим джерелом поповнення харчових запасів вважалися реквізиції у аграріїв. Деякі партизанські формування настільки переймалися самозабезпеченням, що практично припинили виконувати призначення їм функції й перетворилися у напівкримінальні банди. Здобувач наводить документи керівних органів республіки, в яких містилися вказівки щодо подолання такої практики і проведення заготівлі продуктів лише в «організованій формі» господарськими командами. Однак, як показано в тексті, «народні месники» і надалі продовжували вдаватися до «господарських акцій», які незрідка здійснювалися силовими методами і з застосуванням зброї та переростали у відверте мародерство. Натомість українське національне підпілля і повстанці діяли, враховуючи складне становище селянства й отримували від нього продовольчу підтримку. Дисертант базує на цьому обґрунтований висновок про те, що в районах дії партизанів аграрії жили заможніше, ніж там, де безконтрольно «господарювали» німці й «червоні» партизани.

Стосовно ж твердження про те, що «реквізицію упівських продовольчих баз не варто вважати неконтрольованим кримінальним розбоєм збоку радянських партизанів, оскільки здійснення таких контрповстанських економічних заходів відповідало організаційним цілям боротьби останніх з

ворогом» (с. 183) слід зауважити, що таким аргументом можна виправдати й примусові реквізиції у цивільного населення. Кримінальна складова нівелюється лише взаємним визнанням учасників протистояння «воюючими сторонами»: у такому випадку переможці мають справу не з реквізиціями, а з трофеями, що трактується вже в іншій правовій площині.

Останній фрагмент кваліфікаційного проекту присвячений розкриттю форм і методів державного терору проти цивільного населення Волині. А.Ю. Сухих простежує мотиви насильства з боку партизанів як «політичних представників радянської держави», позасудові розправи, що в розрізі міжнародного гуманітарного права можуть трактуватися як злочини проти людяності та воєнні злочини. Як переконливо показано в тексті, місцевий соціум став об'єктом каральної практики більшовицьких, «народних месників», соціального і родинного заручництва, превентивних репресій, які так широко застосовувала тоталітарна держава на «Великій землі» під час війни і довоєнний період. Крім того, наводяться свідчення того, що партизани спеціально провокували німців на каральні дії проти повстанців та місцевого населення, яке їх підтримувало.

Водночас дисертант не обходить увагою й терористично-диверсійні акції українських повстанців, жертвами яких ставали мирні жителі.

Дисертацію завершують обґрунтовані висновки й узагальнення.

Відзначаючи безсумнівні здобутки дисертанта, слід вказати на деякі упущення і недоліки підготовленої ним праці.

Серед завдань мали би бути присутні позиції, що віддзеркалюють стан опрацювання теми в науковій літературі, репрезентацію джерельної бази, адже цьому відведено цілий розділ дисертації.

Дещо спрощеним і неструктурованим виглядає формулювання предмету дослідження. На с. 22 вказується на «суперечність протистояння між радянськими партизанами та українським повстансько-підпільним рухом». Очевидно, це – просто невдале формулювання, оскільки дві вказані військово-політичні сили за визначенням, призначенням і логікою мали перебувати у

стані конфронтації. Різні суперечливі моменти виникали вже під час цього протистояння.

Методологічне кредо автора представлено переважно загальнонауковими прийомами пізнання та історичними методиками. Тим часом у самій праці використано ширшу номенклатуру методів, зокрема полідисциплінарних (політології, соціальної психології, воєнної науки та антропології тощо), про що у тексті не згадано.

Враховуючи жорстку кристалізацію схеми історієписання в доперебудовні часи, кожна спроба хоча б якось вийти за її межі заслуговує на увагу. Тому коли вказується, що у праці М. Ковалю певною новизною позначена характеристика суспільно-політичної діяльності радянських партизанів та підпільників, варто хоча б кількома реченнями конкретизувати цю констатацію.

У сюжеті про радянську історіографію слід було б принаймні стисло зупинитися на проблемах термінології, адже саме через неї найяскравіше виявляла себе концептуальна спрямованість тогочасного наративу.

У характеристиці напрацювань спеціалістів зі вказаної тематики здобувач інколи збивається на анотаційний виклад, що частково можна пояснити обмеженими обсягами дисертаційної праці.

Можна було обійтися без архаїчного поділу використання джерел на опубліковані та неопубліковані, адже це жодним чином не визначає їх зміст і пізнавальний потенціал. Натомість слід було дати спеціальну джерелознавчу характеристику залучених емпіричних матеріалів, а не обмежуватися переважно змістовним її представленням.

На с. 69 констатується, що у тій частині Волині, яка до вересня 1939 р. перебувала у складі УРСР, про більшовицькі настрої продовжували існувати і під час німецької окупації. Та на підтвердження наводиться документ, що віддзеркалює ситуацію в іншому регіоні – на Поділлі (у Кам'янець-Подільській області).

В окремих випадках цитування мемуарів партизанських вождів потребує коментарів, оскільки вони підганялися під офіційний партійний канон і часто містили перебільшення, підтасування, а то й відверте фальшування дійсності.

На с. 86 протибільшовицьку пропаганду українських націоналістів віднесено до негативного (деструктивного) типу. За певної умовності самого визначення його можна використовувати для оцінки ідейно-політичного спрямування пропагандистського продукту. Але до того ж типу слід віднести матеріали більшовицького агітпропу, вістря яких спрямовувалося проти українських націоналістів, про що у тексті не згадано. А це порушує симетричність оцінок ідеологічної продукції, якою послуговувалися обидві сторони протистояння.

Належного емпіричного підкріплення потребує теза про те, що «бажання тутешніх жителів помститися гітлерівцям слугувало причиною появи руху Опору, що виникав як самоорганізація місцевого населення» (с. 93). У будь-якому разі не існує вагомих підстав вважати стихійно виникаючі збройні групи та акції спротиву нацистському режиму вагомою складовою антифашистського руху опору. Стає помітним фактом могли тільки організовані, структуровані та політично зорієнтовані військово-політичні формації, якими були ОУН та УПА, «Польська Січ», польські національні формування, радянські партизани.

Потребує уточнення дефініція «генштабівські диверсійні підрозділи», адже за лінію фронту надсилалися організаторські, диверсійно-розвідувальні групи, – створені як командуванням регулярної армії, так і НКВС, а згодом також Українським штабом партизанського руху. Задля точного відтворення картини необхідно було подати стислий екскурс в організаційні заходи радянських відомств, які займалися організацією руху Опору в тилу противника.

Незважаючи на те, що це, напевно, виходить за межі теми дисертаційного проекту, важливо було б встановити роль «червоних» партизанів у ескалації польсько-українського конфлікту.

Відсутні узагальнені висновки до кожного з розділів.

До дрібних неточностей можна віднести написання назви комсомолу – Всесоюзний ленінський комуністичний союз молоді тоді, коли українською мовою слід писати Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді.

В одних фрагментах «Комуністична партія» подається з великої літери, в інших – з малої.

Трапляються русизми: «лозунги», «начало», «зимній період», «уходьте», «розвернути роботу», «замісники», «розізнати», «розприділяючись», «приміром», «станки».

Мають місце невдалі стилістичні звороти на кшталт: «У меншості затишалися дослідження регіонального характеру боротьби...» (с. 33), «концепції про «всенародність» боротьби...» (с. 34), «перекинуто через фронт» (с. 56), «вдалося взнаки» (с. 71), «польських самооборон» (с. 72), «поведінка до основних ворожих чинників» (с. 129), «здійснювали діяльність» (с. 146), «ситуація відбулася» (с. 188).

Однак наведені зауваження та рекомендації не мають принципового, вирішального значення і суттєво не змінюють позитивної оцінки праці.

Попри окремі недоліки, дисертаційний проект А.Ю. Сухих «Протистояння між радянськими партизанами й Українським повстансько-підпільним рухом на Волині у роки німецької окупації (1941–1944 рр.)», є самостійним дослідженням, що розкриває актуальну в науковому суспільному сенсі тему, і відповідає спеціальності 07.00.01 – історія України (03 – гуманітарні науки) та профілю спеціалізованої вченої ради, до якої її подано до захисту. За своїм науково-теоретичним рівнем, актуальністю, новизною вирішених завдань, обґрунтованістю основних положень і висновків дисертація повністю відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р., зі змінами, внесеними згідно з Постановою Кабінету Міністрів України № 656 від 19 серпня 2015 р. «Про затвердження порядку присудження наукових ступенів а її автор А.Ю. Сухих заслуговує на присудження наукового ступеня

кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України (03 – гуманітарні науки).

Відгук підготував
завідувач відділу історії України
періоду Другої світової війни
Інституту історії України НАНУ
д.і.н., професор

О. Є. Лисенко

